PEER REVIEWED &
INDEXED (SJIF) JOURNAL

ISSN : 2319-8648
Impact Factor : 7.139

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

॥ प्रदीपः सर्वविद्यानाम् ॥

Maharashtra Philosophy Council
and
Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce & M. H. Mehta Science College, Palghar

Organized

Maharashtra Philosophy Council 37th Conference

Date 1st & 2nd October 2021

Theme of Conference

Contemporary Problems and Role of Philosophers

Philosophy of Dr. Amartya Sen || Philosophy of Modern Saint Vai. Sonopant Dandekar

Executive Editor
Dr. Kiran Save

Co-Editor
Dr. Tanaji Pol
Lt. Anagha Padhye Deshmukh

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

www.rjournals.co.in

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 1 , Vol. II | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Oct. 2021 | SJIF Impact factor | Impact Factor : 7.139

19.	दर्शन: एक तौलनिक अभ्यास	डॉ. रेखा मारोतराव शेरकर	92
20.	गांधीप्रणीत शैक्षणिक धोरण आणि त्याची प्रस्तुतता	अनघा अरुण पाध्ये	95
21.	संशोधन विषयाची निवड व महत्त्व	प्रा. डॉ प्रभाकर रामलिंग कीर्तनकार	100
22.	ग्रामगीतेतील जीवन–शिक्षण संदर्भातील विचार : एक चिंतन	डॉ. धनराज सुभाष हाडुळे	102
23.	महात्मा गांधीचा 'स्त्री' विषयक दृष्टिकोन : चिकित्सक विश्लेषण	डॉ. शितल रुक्मुनी येवले	108
24.	अस्तित्ववादी तत्त्वज्ञ अल्बर्ट काम्यूचा मृत्युविषयक दृष्टिकोन	डॉ. रोहित सुधाकर गायकवाड	113
25.	शं. वा. दांडेकर लिखित 'ईश्वरवाद' ग्रंथाचे तात्त्विक विवेचन	डॉ. दर्शना चौधरी	116
26.	स्त्री सक्षमीकरण आणि वास्तव	प्रा. डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील	120
27.	नालंदा विद्यापीठ संपन्न ज्ञानकेंद्राच्या पुनरुभारणीसाठी डॉ. अमर्त्य सेन यांचे योगदान	प्रा. डॉ. शीला गोडबोले पाईकराव	124
28.	तत्त्वज्ञान विस्तारातील अडचणी	श्री. अनिल लक्ष्मणराव शिंदे	128
29.	महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या चळवळींचे तात्त्विक आधार	प्रा. संतोष भावार्थे	130
30.	स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या	प्रा. स्वामी सोनू मन्मथ	134
31.	भारतीय शिक्षणप्रणाली आणि स्वामी विवेकानंद यांचे शिक्षणविषयक विचार	श्रीमती सुप्रिया प्रणय राऊत	137

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Special Issue 1 , Vol. II
Oct. 2021
Peer Reviewed
SJIF Impact factor
ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

गांधीप्रणीत शैक्षणिक धोरण आणि त्याची प्रस्तुतता

अनघा अरुण पाध्ये
तत्वज्ञान विभाग, सोनोपंत दांडेकर महाविद्यालय, पालघर

प्रस्तावनाः

स्वराज्यात येण्यापूर्वी, गांधीजींनी 1937 मध्ये 'नवी तालीम' ही मूलभूत शिक्षण प्रणाली राष्ट्राला दिली. गांधीजींनी ती त्यांची सर्वोत्तम आणि शेवटची भेट म्हणून नमूद केली. त्यांच्यामते, शिक्षण आणि ज्ञान ही कल्पना शाश्वत आहे आणि नवीन नाही, परंतु वेळोवेळी ही कल्पना बदलत असते. शिक्षण हे नव्या युगाबरोबर नव्या स्वरूपात परिणत झाले पाहिजे.

गांधींनी अनेक वर्षे वर्धा येथील सेवाग्राम आश्रमात मूलभूत शिक्षण पद्धती वापरल्या. त्यात प्राथमिक शिक्षणाच्या विचाराबरोबरच गांधींच्या विचारांना मूर्त स्वरूप देण्यासाठी काही शिफारसी स्वीकारल्या होत्या. संस्कारक्षम वयातील मुलांचे शरीर बलवान झाले पाहिजे, त्यांची बुद्धी वाढली पाहिजे, त्यांना चांगल्या सवयी लागल्या पाहिजेत आणि ते कुशल बनले पाहिजेत. तसे झाल्यास पूर्व–मूलभूत शिक्षणाचे ध्येय साध्य झाले असे होईल, अशी गांधीजींची धारणा होती. गांधी नमूद करतात की, मी संस्कारक्षम वयातील मुलांना अशा प्रकारे शिकवीन की, ते जे काही शिकतील त्यात नवीन गोष्टी तयार करण्यात सक्षम बनतील. अशा सिद्धांतांमध्ये कला, तसेच इतर निर्मितीचा समावेश आहे. यामध्ये स्वच्छता प्रशिक्षण, सकस आहार, सकस आरोग्य, कठोर परिश्रम, देशभक्ती, पालकांची सेवा यांचा समावेश आहे. शिक्षणाचे मूळ उद्दिष्ट प्रत्येक माणसातील सर्वोत्तम गोष्टी बाहेर आणणे हे आहे.

गांधीप्रणीत शिक्षण पद्धती :

गांधींच्या मूलभूत शिक्षणाच्या संकल्पनेमध्ये खालील घटकांचा समावेश होतो :

मातृभाषेतून शिक्षण :

मातृभाषेतील शिक्षण लोकांना त्यांच्या मूळ भाषांमध्ये (आणि काही वेळा स्थानिक बोलींमध्ये) शिक्षित करते आणि सर्व भारतीयांसाठी शिक्षण अधिक सुलभ आणि प्रभावी बनवते. गांधीजींच्या मते मातृभाषेतून शिक्षण हा खऱ्या शिक्षणाचा पाया आहे. मातृभाषेतील शिक्षण का आवश्यक आहे, याचे उत्तर आधुनिक मेंदू संशोधनात सापडले आहे. मुलाला त्याच्या मातृभाषेत शिक्षण मिळायला हवे, असे गांधींचे मत होते. त्यांच्या मते, प्रौढ म्हणून आपण आपल्याबरोबर व्यावहारिक मूल्य असलेल्या क्रियाकलापांमध्ये आपल्या मुलांना सामील करून घेणे महत्त्वाचे आहे. मातृभाषेतून शिक्षण आवश्यक आहे कारण तुम्ही जी भाषा बोलता ती भाषा तुम्ही राहता त्या भागात बोलली जाते. भाषेचा उदय सामाजिक परिवेशातून होतो. जेव्हा मूल आईच्या पोटातून जन्माला येते, तेव्हा त्याला त्याच्या आईकडून मातृभाषा शिकवली जाते आणि त्यातूनच त्याच्यात बंधुत्वभाव निर्माण होतो. भाषा शिकण्यात त्याच्या जीवनातील घटना, परिसर यांचा समावेश असावा असा उल्लेख गांधींनी केला आहे. काही वेळा मुलांना त्यांच्या भावना व्यक्त करणे कठीण जाते कारण त्यांची घरची भाषा, त्या गावातील आणि त्या राज्याची भाषा यात फरक असतो. त्याचे प्रतिबिंब शाळेत कुठेच दिसत नाही. त्यामुळे त्यांना शाळा आवडत नाही. शाळा आणि शिक्षणापासून दूर गेलेली अनेक मुले आहेत. यासाठी गांधी मातृभाषेतून शिक्षणाचा आग्रह धरतात.

मूलोद्योगांना प्राधान्य :

शिक्षणातून स्वावलम्बनाचे महत्त्व पटावे, शिक्षणाला कृतीची, व्यावहारिकतेची जोड मिळावी यासाठी गांधींनी मूलोद्योग शिक्षण पद्धतीचा पुरस्कार केला. ही पद्धत स्वावलंबन,

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Special Issue 1 , Vol. II | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Oct. 2021 | SJIF Impact factor | Impact Factor : 7.139

श्रमप्रतिष्ठा आणि स्वाभिमान या संकल्पनांना केंद्रीभूत मानून जीवनाला प्रत्यक्ष भिडणारी होती. केंद्रीकृत उद्योग हा मूलभूत उद्योग आहे. जीवनासाठी आवश्यक असलेला एक उद्योग म्हणजे आर्थिक मूल्य निर्माण करणारा उद्योग. प्रत्येक सामान्य माणसाच्या जीवनातील अन्न, वस्त्र आणि निवारा या तीन जीवनावश्यक मुलभूत गरजा आहेत. गांधींनी हे ओळखले म्हणून त्यांनी अभ्यासक्रमात शेती, सूतकताई, विणकाम आणि सुतारकाम यांसारख्या गोष्टींचा समावेश करावा असे सुचवले. गांधीजींना उद्योगाच्या माध्यमातून लोकांना मूलभूत विषय शिकवणे महत्त्वाचे वाटत होते. यामुळे विद्यार्थ्यांना व्यावहारिक कौशल्ये शिकवण्यास मदत होते. हा उद्योग म्हणजे विद्यार्थ्यांना माहिती सहज उपलब्ध होण्याची प्रक्रिया आहे. मूलभूत उद्योगातून तयार होणाऱ्या वस्तूंनाही भाव मिळतो. त्यामुळे आर्थिक विकासालाही चालना मिळते. लोकोपयोगी उद्योगांमुळे विद्यार्थी गावातील लोकांशी सहज संपर्क साधतात आणि हे जवळचे वैयक्तिक संबंध तयार होतात. वर्धा शिक्षण योजनेत याचा समावेश करण्यात आला होता. गांधींचा असा विश्वास होता की, चरखा हा ग्रामीण भागातील लघुउद्योगांचा केंद्रबिंदू आहे, ज्याचा उद्देश ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत करणे आहे. गांधींना विणकर, सुतार किंवा शेतकरी यांना उद्योग सोडू द्यायचे नव्हते.

वर्धा शिक्षण योजना ही कृति–अभिमुख असून विद्यार्थ्यांची जिज्ञासा वाढवणारी आहे. हे शिक्षण केवळ पुस्तकी ज्ञानावर नव्हे तर कृतीवर भर देते. यामुळे विद्यार्थ्यांना प्रेरणा मिळते, त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि नावीन्यपूर्ण जाणिवा शिकण्यास मदत होते. उद्योगामुळे इंद्रियांचा उपयोग होतो. हा घटक खूप महत्त्वाचा आहे. गांधी म्हणाले, "शिक्षणाला केवळ साहित्य मानणे हा गुन्हा आहे. या साहित्यिक शिक्षणामुळे विद्यार्थी शारीरिक श्रम करू शकत नाहीत."

शारीरिक शिक्षणाला महत्त्व :

गांधींनी शारीरिक शिक्षणाला प्राधान्य देण्याचा आग्रह धरला. शाळेत शारीरिक शिक्षण अनिवार्य केल्याने मुलांना शारीरिक व्यायामाचे महत्त्व समजण्यास मदत होईल. असे म्हटले जाते की, 'निरोगी शरीरामध्ये निरोगी मन राहते.' आपल्या संस्कृतीत शारीरिक शिक्षणाला महत्त्व आहे. आज ध्यान, प्राणायाम आणि योगाचा प्रसार जगभर झाला आहे. हे तंत्र विद्यार्थ्यांनी वापरावे असे गांधीजींचे मत होते. गांधींनी शिक्षणाची व्याख्या खालीलप्रमाणे केली: "शिक्षण म्हणजे शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक उच्च तत्त्वांचा शोध." त्यांच्या मते पालकांनी आपल्या मुलांना त्यांच्या अभिजात गोष्टींची ओळख करून द्यावी. भूतकाळातील पुस्तकांमधील हा उदात्त आदर्श आहे. मुलांनी नीतिसूत्रे, सुविचार, म्हणी आणि प्रार्थना वाचल्या पाहिजेत. या गोष्टी आध्यात्मिक विकासासाठी आणि मनःशांतीसाठी खूप उपयुक्त आहेत. यातूनच आध्यात्मिक विकास होतो. गांधीजी म्हणतात की आध्यात्मिक ज्ञानाशिवाय शिक्षण म्हणजे पाया नसलेली भिंत बांधण्यासारखे आहे किंवा मुळे रुजू न देता जमिनीत पांढरी फुले लावल्यासारखे आहे. गांधीजी शारीरिक शिक्षणाचा आग्रह धरतात. त्यांच्या मते शारीरिक शिक्षण म्हणजे हिंसा करण्याची शक्ती प्राप्त करणे नव्हे तर अहिंसेचे आचरण करण्याकरिता आपला तरुण वर्ग शारीरिक आणि मानसिक दृष्ट्या तंदुरुस्त होणे होय.

गांधीप्रणीत शिक्षण पद्धतीची स ।ःकालीन प्रस्तुतता :

गांधीप्रणीत शिक्षण पद्धतीत खूप मोठे सुप्त सामर्थ्य आहे. यासाठी आजच्या शिक्षण पद्धतीत काही सुधारणा आवश्यक आहेत. त्या करता आल्या तर विद्यार्थ्यांचा केवळ शैक्षणिक नाही तर सर्वांगीण विकास घडून येण्यास मदत होईल. केवळ चांगले शिक्षणच नाही तर त्या शिक्षणाची समर्पकतादेखील तेवढीच महत्त्वाची आहे. मूलगामी शिक्षण पद्धतीचा विचार करत असताना गांधींनी संपूर्ण जीवनाचा विचार केला आहे. त्यांनी प्रचलित शिक्षण पद्धतीवर हल्ला चढवला आणि त्यात काही आमूलाग्र बदल सुचवले. शिक्षणाचे खरे स्वरूप स्पष्ट करताना ते

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Special Issue 1 , Vol. II | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Oct. 2021 | SJIF Impact factor | Impact Factor : 7.139

म्हणतात, मुले काय शिकतात याकडे पालकांचे लक्ष नसते. शिक्षणाकडे अनेकदा परीक्षा म्हणून पाहिले जाते, आणि परीक्षा संपताच अभ्यासही विसरला जातो. केवळ परीक्षा केन्द्री आणि विद्यार्थ्यांच्या स्मरणशक्तीची कसोटी पाहणारी शिक्षणपद्धती भारतासाठी अयोग्य आहे. शिक्षण ही केवळ शाळेत उपलब्ध असलेली गोष्ट नाही. जगातील शाळेत प्रत्येकजण नेहमीच काहीतरी नवीन शिकत असतो. अजाणतेपणे, सहजपणे आपण पर्यावरणासह निसर्गाच्या प्रत्येक पैलूतून सतत नवनवीन गोष्टी शिकत असतो. गांधींनी शिक्षण पद्धतीचा मूलगामी अभ्यास केला होता आणि म्हणूनच देशासाठी नवीन शिक्षण पद्धतीच्या आवश्यकतेचे प्रतिपादन त्यांनी केले.

शिक्षण ही केवळ शाळेच्या चार भिंतींमध्ये उपलब्ध असलेली गोष्ट नाही. जगातील शाळेत प्रत्येकजण नेहमीच काहीतरी नवीन शिकत असतो. पर्यावरणासह निसर्गाच्या प्रत्येक पैलूतून आपण सतत त्याची जाणीव न होता नवनवीन गोष्टी शिकत असतो. गांधींनी शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास केला होता आणि म्हणूनच त्यामध्ये परिवर्तन, बदल यांची गरज त्यांना जाणवली होती.

शिक्षण पद्धतीमध्ये शिक्षकाचे स्थान आणि भूमिका:

आपल्या समाजात शिक्षकाला मानाचे स्थान आहे. शिक्षकाने मार्गदर्शकाची भूमिका बजावली पाहिजे असे गांधीजी नमूद करतात. शिक्षकाने आपली विचारसरणी बदलली पाहिजे. त्यांनी नवीन गोष्टी शिकल्या पाहिजेत. त्यांना वेळोवेळी प्रशिक्षण दिले पाहिजे. शिक्षकी पेशाचा विद्यार्थ्यांवर विशेष व लक्षणीय परिणाम झाला पाहिजे. गांधीजी म्हणतात, "तुम्ही कितीही पैसे दिलेतरी तुमच्या मुलांना सर्वोत्तम शिक्षण मिळावे याकरिता त्यांना तसाच सर्वोत्तम शिक्षक मिळणे आवश्यक आहे." जर आजच्या देशातील सुशिक्षित तरुण–तरुणींनी हे कार्य पार पाडले नाही तर अवघड होईल, पण हे काम स्वेच्छेने आणि आपुलकीने केले तरच यश मिळेल. स्वयंस्फूर्तीने, जाणीवपूर्वक शिक्षक घडले पाहिजेत, असा विचार गांधींनी मांडला. त्याच्या मते शिक्षक प्रेमळ असावा. त्याला त्याच्या विषयाचे भरपूर ज्ञान असले पाहिजे. तरच तो मुलांना अतिशय आनंदी वातावरणात शिकवू शकेल. शिक्षकांच्या कर्तव्याविषयी गांधी म्हणतात, आपण मनुष्य विचार करतो, ज्ञान निर्माण करतो. योग्य काय आणि अयोग्य काय, कडू वाणी काय आणि गोड बोलणं काय, शुद्ध आणि अशुद्ध, इष्ट आणि अनिष्ट, चांगले आणि वाईट यातील फरक आपण मनुष्य प्राणी जाणून घेऊ शकतो. आणि म्हणूनच गांधीजींनी शिक्षण प्रक्रियेत शिक्षक हा अत्यंत महत्त्वाचा मानला आणि शिकवणे हे उदात्त कर्तव्य आहे, त्याच भावनेने अध्यापन केले पाहिजे हेही नमूद केले. शिक्षक ही शाळेतील सर्वात महत्त्वाची व्यक्ती आहे. असे गांधी म्हणतात. गांधींसमोरचे शिक्षक सर्वच विषयात पारंगत होते. गांधीजींच्या शिक्षकांकडून त्यांच्या काही अपेक्षा होत्या. ते म्हणतात, राजकारण्याला चारित्र्य नसले तरी तो यशस्वी होतो, पण समाजशिक्षकाला चारित्र्याशिवाय काम करायचे नसते. उत्तम नैतिक चारित्र्य नसलेला शिक्षक हा चव नसलेल्या मिठासारखा असतो. शिक्षकांनी नम्र असणे आवश्यक आहे. ते म्हणतात की विद्यार्थी शिक्षकांच्या शब्दांपेक्षा शिक्षकाच्या वास्तविक जीवनातून अधिक शिकतात. माझ्या नकळत शिक्षकांचे विचार वाचण्याची ताकद मुलांमध्ये असते हे मी बघितले आहे. गांधीजींनी नेहमीच शिक्षकांचा आदर केला आणि त्यांच्या अधिकारावर कधीही शंका घेतली नाही.

गांधीजींचा शिक्षणाचा विचार प्रत्यक्षात उतरवायचा असेल तर शाळांनी खालील उद्दिष्टे समोर ठेवून काम केले पाहिजे.

1) कार्य आणि ज्ञान यांचा समन्वय
२) अन्न, वस्त्र, निवारा
3) समतावादी, अहिंसक समाज निर्माण करणे
4) जीवन अनुभवांवर आधारित सक्रिय शिक्षण

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Special Issue 1 , Vol. II | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Oct. 2021 | SJIF Impact factor | Impact Factor : 7.139

5) शरीर, मन, बुद्धीचा वापर
6) सामाजिक जाणीव, प्रामाणिकपणा आणि आरोग्य

आता आपण ज्या नवीन विकासाचा विचार करू लागलो आहोत तो म्हणजे माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा अभ्यास आणि अध्यापनात प्रभावी वापर होय. गांधीजींनी मूलभूत शिक्षण प्रणाली तयार केली, ज्याला उच्च स्तरावर शिक्षण घेण्याची इच्छा असलेल्या प्रत्येकासाठी प्रशिक्षण प्रणाली म्हणूनदेखील पाहिले जाते. राष्ट्रीय स्तरावर, असे दिसते की, लोक याकडे योग्य ते लक्ष देत नाहीत. देशातील तरुणांचे मानसिक आरोग्य बळकट करण्यासाठी जीवन कौशल्य शिकवणे काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष :

गांधी हे व्यावहारिक शिक्षणतज्ज्ञ होते. शिक्षणाने स्वतःचा विकास करून स्वतःची रोजीरोटी कमावता आली पाहिजे. शिक्षणातून भविष्य सुरक्षित करता येते. शिक्षणामुळे बुद्धी, सर्जनशीलता आणि भावनांचा विकास त्याच प्रमाणात व्हायला हवा, असे महात्मा गांधींचे मत आहे.चारित्र्य संवर्धन हे शिक्षणपद्धतीचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. विद्यार्थ्यांनी नैतिक वृत्ती जोपासणे हे ध्येय आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून समता, सहिष्णूता व सहकार्याची भावना निर्माण झाली पाहिजे. वर्तमान स्थितीचा विचार करता शिक्षण केवळ आर्थिक लाभ मिळविण्यासाठी घेतले जाते. त्यामध्ये समाजपरिवर्तनाचा काहीही हेतु नसतो म्हणून वर्तमान काळात गांधीजींच्या विचारांचा व शैक्षणिक कार्याचा स्वीकार करणे आवश्यक ठरते.

गांधींच्या जीवनाच्या तत्त्वज्ञानाचे व्यावहारिक प्रतिबिंब त्यांच्या शिक्षणविषयक तात्विक विचारांत पडल्याचे दिसून येते. त्यांना अपेक्षित असलेल्या शिक्षणामध्ये निसर्गवाद, कार्यवाद आणि आदर्शवाद यांचा मिलाफ असल्याचे दिसते. गांधींनी पुस्तकी ज्ञानाला महत्त्व दिले नाही, तर कृतिद्वारे शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले. त्यांनी शिक्षणाला संतुलित आणि सर्वांगीण विकास साधण्याचे साधन मानले.

गांधींच्या मते, केवळ साक्षरता म्हणजे शिक्षण नाही, तर शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक क्षमतांमधील उत्कृष्टतेचा विकास आणि अभिव्यक्ती म्हणजे शिक्षण होय. त्यांना शिक्षणाच्या माध्यमातून शरीर, मन आणि आत्म्याचा सर्वांगीण विकास करून एक चांगला मानव घडविण्याकडे त्यांचा कल होता.

आजच्या शाळांनी मूलोद्योगी शाळा पद्धतीच्या कल्पना आणि तत्त्वांचा अवलंब केला आहे. आज कृती–द्वारे शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण आणि संघटन ही तत्त्वे शिक्षणात स्वीकारली जातात. गांधींचा विश्वास होता की, जर भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास करायचा असेल तर देशाला कला आणि हस्तकला, लघुउद्योग आणि कुटीरउद्योगांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे, जेणेकरून त्यांच्या कर्मचाऱ्यांचा सर्वोत्तम वापर होईल. अध्यात्मवाद, निसर्गवाद आणि कार्यात्मकता यांच्या त्रिगुणी संगमावर आधारित एक पद्धत, जी गरजांवर आधारित अभ्यासक्रमावर आधारित होती, शाळेने स्वीकारली. गांधीजींचा असा विश्वास होता की आज समाजाला शिक्षणाची गरज आहे आणि त्यातूनच बेरोजगारीची भीषण समस्या सोडवता येईल.

संदर्भ

१) जोशी सचिन – महात्मा गांधी यांची शिक्षण प्रणाली अर्थात नई तालीम
https/..education-sachinjoshi-blogspot-com
२) लहाने केशव अंबादास – महात्मा गांधी यांचे समाजकेंद्री शैक्षणिक विचार आणि वर्तमान स्थिती
http/..oldgrt-lbp-world

३) प्रा पाटील एस. एन. – महात्मा गांधीजीचे शिक्षणविषयक विचार - shabdbooks-com
http/..shabdbooks-com gallery 20-may-sp
४) मूलोद्योग शिक्षण, मराठी विश्वकोश प्रथमावृत्ती
https/..vishwakosh-marathi-gov-in
५) गांधी नावाचे गारुड..! भाग १ : शिक्षण - Dhairya Times धैर्य टाइम्स
http/..dhairyatimes-com

३) प्रा. पाटील एस. एन. – महात्मा गांधीजीचे शिक्षणविषयक विचार - shabdbooks-com
http/..shabdbooks-com gallery 20-may-sp
४) मूलोद्योग शिक्षण, मराठी विश्वकोश प्रथमावृत्ती
https/..vishwakosh-marathi-gov-in
५) गांधी नावाचे गारुड..! भाग १ : शिक्षण - Dhairya Times धैर्य टाइम्स
http/..dhairyatimes-com